

1930

БУХОРО
ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ

ISSN 2181-6875

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ИЛМИ АХВОРОТІ

2/2018

эпопеяни яратди. Бунинг натижасида эомонавий ўзбек адабиётининг тамал тоши қўйилиб, жалон адабиети билан бўйлаша оладиган асарлар яратилди. Шу билан бирга ўзбек халқи тарихининг муҳим қатламларини, миллий ҳаёт маназараларини бадиий **экс** айтиришда халқ оғзаки ижоди сарчашмаларидан маҳорат билан фойдаланди. Қолаверса, адиб Шарк дидактикаси таъсирида гузал асарлар битди. Бу жиҳатлар ёзувчи яратган насрий мероснинг умрбоқийлиги ва безаволлигини таъминлаб туради.

АДАБИЕТЛАР

1. Қўшхонов М. Айний Бадииятининг эволюцияси. – Тошкент: Фан, 1988. – 158 б.
2. Воҳидов Р., Маҳмудов М., Устод Садриддин Айний сабоқлари. – Т.: Фан, 2004. – 318 б.
3. Айний С. Асарлар. 3-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1964. – 454 б.
4. Айний С. Қиз бола ёки Холда. – Тошкент: Урта ва олий мактаб. 1964. – 24 б.

УДК 398(575.1)

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА ОҚ, ҚОРА, КИЗИЛ РАНГЛАР РАМЗИЙЛИГИ
ҲАҚИДА

О СИМВОЛИКЕ БЕЛОГО, ЧЕРНОГО И КРАСНОГО ЦВЕТОВ В
НАРОДНЫХ ПОЭМАХ

ABOUT THE SYMBOLISM OF WHITE, BLACK AND RED COLORS
IN FOLK POEMS

Рўзиёва Моҳичахра Еқубовна

БухДУ Бошланғич таълим кафедраси доценти, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Таянч сўзлар: фольклор, достон, бадиий образ, ранг символикаси, тинсол, қора дев, қизил дев, оқ илон, қора илон, оқ от.

Ключевые слова: фольклор, дастан, поэтический образ, символика цвета, символ, чёрный див, красный див, белая змея, черная змея, белая конь.

Key words: folklore, the poetical character, color symbolism, symbol, black genie, red genie, white snake, black snake, white horse.

Мақолада халқ достонларида ранг билан боғлиқ рамизликлар, уларнинг тинсоллаштирилиши, достонларда оқ қора, қизил, яшил, кўк, малла ранглар қахрамонлар қалбига тугилган ҳис-туйғуларни ҳамда асардаги муҳим илтимойид голларни очиб беришга тийнат қилиши ҳусусида фикр юритилган.

В статье рассмотрена символика белого, черного, синего и красного цветов, употребляемая в узбекских народных поэмах. Также раскрыта психология героев.

The article discusses the symbolism connected with colors in Uzbek epic poems and their symbolization. It focuses on the fact that white, black, red, green, blue and light brown colors may serve for disclosing the emotions in the hearts of heroes as well as important social ideas.

Кирриш. Ўзбек фольклорининг элик жанрлари таркибда оқ қизил, қора ва сарик ранглар элик қахрамонлар, элик от ва девларнинг номидан телиши билан ажралиб туради. Бу ўринда барча ранг билан алоқадор номлар бирикма шаклида бўлиб: Оқ қиз, Оқ тулпар, Оқ дев, Сарик дев, Қора дев, Қизил дев, Оқ илон, Қора илон каби кўринишларда келади.

Халқ достонларида элик қахрамонга қўмақчи сифатида келувчи Оқ қиз образи характерлидир. “Равшан” ва “Малика айёр” достонларидаги Оқ қиз образи муқамил бадиий талқин олганлиги билан ажралиб туради.

“Равшан” достоннда Зулхуморнинг вазири бўлган Оқ қиз портрети Эргаш Жуманбулбул ўгли томонидан илҳом билан тасвирланади. “Оқош шундай қиз эди: оти Оқ қиз, Зулхуморга нақ қиз, Оқ қиз ўзи оқ қиз, ўзи тўлган соғ қиз, ўрта бўйли шор қиз, ўйнагани бог қиз, уйқучи эмас, соғ қиз, эри йўқ – тоқ қиз, кўп калондимог қиз, яши текис бўа богани кўрса, эси йўқ – ҳавоқ қиз, қора кўз, бодом қовоқ қиз, сингли-сикё қиз, ўзи семиз – туриши ёш қиз, ўзинга қулайроқ қиз, тўғри ишга булайроқ қиз, ўзи анқов олайроқ қиз, танаси тўш қўйган кенг қиз, сағриси дўнг қиз, урушқоқ эмас – жўн қиз, аъноси барн тенг қиз.

яхшилардан оғиб юр, ат кутарган гўштор қиз, бикини тор қиз, тўшдор қиз, акли кам, хушдор қиз. Оқ юзин кўрсанг айдай, хуркат асос тоғдай, олғир-қарчин айдай қиз: ювошлиги кўйдай, семия эмасми, ейсанг, эрийди сариғ мойдай, пас бурун, гулча бетин, ўрта бўйли, қизил широйли, кенг манлайли, тор бикини, қобирғали, гўштор, тўшдор, ошанглаган, бойбича монанд, оғир кўчган, қулоғи юқа, ияги сергўшт, қоши кўпроқ, бир-бирига улаш, кўзи қисқанмоқ қизди". "Малика эйер" дostonида эса Фовил шонв ҳам қанмак Оқ қиз тасвирини алоҳида эҳтиром билан кўйлайди: "Шунда Тиллақиянинг кўп қаним-хўраларидан биров Оққиз, наясми йўқ, нақд қиз, танбал эмас соғ қиз, чўзи эмас, ўрта бўйли чоғ қиз, тишлари гурўчдай оқ қиз, қошлари қалам, ўзи яхши, барно самам..."[4]. Dostonда Оқ қиз ўз маликаларига яқиндан ердан беришди. Қаҳрамонларнинг мақсадларига эришувчида асосий роль ўйнашди. Элик қаҳрамонга ҳайрихоҳ қаниманинг Оқ қиз деб ном олиниши беҳия эмас. У жисман элик қаҳрамон илаф борган махбуба маконида яшабди, буҳан элик қаҳрамон кўдудига тегишли бўлади. Анъанага кўра элик қаҳрамон элгу кўчлар вашили ва унинг ўага хўдудда ўз ҳамқори бўлади. Оқ қиз образи ана шу назифада келади. Бу ўринда оқ рангининг анъанавий элгу ранг эканлиги ушбу образ мисолида ўз бадний талқини олган.

Оқ ранг билан боғлиқ элик қаҳрамонлар хўсусида сўз борар экан фольклор-шўнос Мўхаммаднoдир Саидовнинг "Алпомиш" дostonида Бойбўри образи хўсусида айтган ушбу мулоҳазасига ҳам тўхталиб ўтиш лoзим. Олим эсади: "Бойсарни ва Бойбўри исмларининг ҳар бири икки компонентдан иборат эканлиги эътиборимизни ўзига тортди. Улардаги "Бой" компонентининг маъносида оқ ранг тушунчаси бор. Оқ ранг эса озарбайжон олмии филология фанлари доктори, профессор Мирали Саидовнинг "Кўк-оқ-қора рангларининг қадим номлар билан боғлиқлиги" мақоасида берилган маълумотга кўра: "Бўғи мифология материаллардан олдинлашдики, ала'алача, оқ ранг турк халқларида улуг-муқаддас душумли баш тангри Улкеннинг ранги саналишидир"[6]. Сўнгра, оқ ранг тоғ кўлти билан ҳам алоқадордир. Фақат тоғдан оқиб тушган сувни туркми халқлар "оқ сув" деб атайдилар. Демак, оқ рангга юксаклик маъноси ҳам бор.

Энди, Бойсар исининг "Сари" компонентиға кўпсак, бу ҳам юксаклик билан боғлиқ Қозоғистоннинг шимолда жойлашган қаттагина қир борси, уни Сари орқа деб атайдилар. Демак Сари – тепалик маъносини амтатади ва юксаклик тушунчаси билан боғлиқ[6]. Ушбу фарани асос қилиб оладиган бўлсак, Бойбўри – Оқ бўри, Бойсарни эса Оқ сари деган маъмун келиб чиқди. Бизнинг назаримизда "Бой" сўзининг оқ маънога ага эканлиги чуқур изланишлар талаб этади. Қолаверса, бу ўринда инининг сари деб аталиши ақаминг қора деб номланган бўлишини таъмин этиш имконини тўқидиради. Чўнки, туркий халқлар орасида одатда ағиз болаларни қора ва сариқи деб номлаш анъанаси маъжуд. Бой бўри номидан қора компонентининг тушиб қопишига унга кейинчалик берилган бўри уивони сабаб булган бўлиш эҳтимолни кўпроқ қора рангининг улуг. Буюк маъноси туркми исмларда, хўсусан ҳоқонлар исмида кўп учрайди. "Кунтулмиш" дostonидаги **Аали** Қорахон номи ҳам фикримизни тасдиқлайди. "Тоҳир ва Зухро" дostonидаги Қора ботир номи ҳам ушбу улуг. Буюк маънога ага эди. Лекин, кейинчалик унинг номи рақиб кўч, ёвуалик ниятли қаҳрамон тисолиға айланиб кетди.

Халқ дostonларида қаҳрамонларнинг либосларига ҳам алоҳида диққат қаратилади. Қаҳрамонлар либоси ҳам анъанавий тасвир олган ва бу ўринда: "Устинига кўлганинг гулгун қирмизи", "Кўбгаки гулгун қирмизи", "Қизил, яшил кўбизганибу", "Устинига юксакан қирмизи парча" [2] каби барқарор шеърий мисралар қизил ранг билан боғлиқ асосий мфозачи бўлиб келади.

Кийгани гулгун қирмизи,
Қарам эди кўп қанизи,
Бөхабар ўзбақнинг қизи,
Уйландин деб ҳалак бўлган,
Сарсон Қорахоннинг ўзи.

Эки:

Устинга кийганинг гулгун қирмизи,
Ақлимини опади жодугар қиз,
Кўп бўлади элибўйнинг қирмизи,

Вор бўлса, йўқ дема, ўзбаkning қиши[1].

Барчинга нисбат берилмаётган "гулгун қирмизи" кийим шунинки оддий тасвир эмас. Ушбу кийим билан алоҳида аҳрайтилиб кўрсатилаётган санамнинг бутун лаофоти, барчанинг ҳаёлини олган ҳусни-жамоли, гузаллиги ва ақлига урғу берилмоқда. Гулгун қирмизи кийимли санамнинг қанилари давогарга белисаниб ўтмоқда. Санамнинг муносабати аса таърифидир. Қалмоқ аллпарининг ўй-ҳаёлини аталлаган "гулгун қирмизи" кийган санамни кўриш иштиеки уларга юмиз баҳонасида овулга бориш миконини бермоқда. Бу ўринда қирмиш ранг ибтидоси қизил ранг ҳақидаги тасавуруларга уланади. Тасвирнинг бевоесита номи айтелмай сирли равишда "гулгун қирмиш"га эътибор қаратилиши ҳам даъвогарлар учун унинг сирли, кўп етмас маво бўлиб кўринишига ишорат беради.

Қизил гул образи билан боғлиқ барқарор шеърини мисралар тасвирида гулнинг ҳолати, унинг яшнаб туриши ёки сўғини бўлиши матн маънасига кўра ўринли кўлланилиб келади. *Қизил гулдаб жайнашади*, *Қизил гулдаб сўғар эди*, каби барқарор шеърини мисраларини бунинг ёрқин мисоли сифатида келтириш мумкин.

"Қундуз билан Юлдуз" дostonида Қундуз парининг отаси томонидан берилган грё таърифиди шундай куйланади:

Дарбоалар дорини сошлаб,
 Ёш боллар баланд парвослаб;
 Ҳар тўдаси минглаб, кслаб,
 Ҳайичилар ўйнашади,
 Қизил гулдай жайнашади,
 Ҳар туслидан ўйин қилиб,
 Қазондайн қайнашади[3].

Грёни таъриф этаётган бахши-шоир грё тантанаси, ундаги кубончу шодлимини, омма руҳидаги кўтаринки кайфиятни турли образ ва деталлар воситасида тасвирлайди. Грёда иштирок этаётган барча аҳолини: меҳмонлари хамматчилар, грёда уюштирилаётган турли томоша ва унда ўтаётган урғу ҳодимларни батафсил кўрсатади. Халқ хурсандчилигини: *Қазондайн қайнашади*, деб бир қўлма ифодада оламжодон маъмури билан айтади. Бу ўринда тингловчи кўра ўинида ҳар тўдаси юзлаб, минглаб одамларни жамлаган халқнинг *Қизил гулдай жайнашади*, деб тасвирланиши тингловчи тасавурида воқелишни янада аниқ образли тарада намоён этади.

Халқ дostonлари тарихида лирик қўшиқ намуналари ҳам дoston матнига ўйгун киритилган ҳолатлар учрайди. Хусусан, "Алломиш" дostonида Алломиш зиндонда суяқдан ясаган чанқовуларни қайқубот Тавканинг боворинга олиб бориб сотиш вақтида айтган қўшиқда шундай диффузион шакл келган:

Оқ олма, қизил олма
 Олар бўлсанг, қуруқ қолма,
 Йиғилишган бели толма,
 Бу соғимдан қуруқ қолма,
 Э, олмоққа ишқинг борми?![1]

Қайқубот айтган қўшиқнинг бу шол шаклга киришини вазиет талаб қилган. Чунки қайқуботнинг Тавка ойимга ишқи тушган. У Тавка ойим деб қўвоқли қилиб юриди, унинг Тавкага бўлган муҳаббати халқ қўшиқларида куйлангангидек: *"Оқ олма, қизил олма"* анъанавий қўшиқ мисраси билан берилмоқда. Халқ қўшиқларида олма рамзи севги, муҳаббат маъноларида келади. Бу ўринда оқ олма – йиғитнинг, қизил олма – қиз боланинг муҳаббати кечини алари ифодасига айланган.

Эпос намуналарида оқ ранг иштирок этуши барқарор шеърини мисралар сифатида кўйидоғиларни келтириш мумкин: *Хол бўлсин деб оқ юзингни тилдирай*, *"Ойна олиб, оқ юзингни кўрсанг"*, *Найза текса оқ бадандан қон оқар*[3].

Хол бўлсин деб оқ юзингни тилдирай,
 Ҳар на десам, айтганима қўндирай,
 Келгин, болам, бул йўрига миңдирай,
 Болам, оени шоду хуррам қўлдирай[1].

Бойбўридан арааб, кетиш тараддудига тушган элат аҳволидан куюниб, Барчин оқасига дил ёрғанида омаси унга таскин бериб айтган сўзларида шу мисралар келади. Бу ўринда "оқ юз" биризмаси Барчиннинг чиройигагина нисбат бўлиб келаятгани айқ. Балки унинг тасдиқдор рўй бериши воқеалардан ҳам хабар бермоқда. Бу хабарлар унинг оқ юзи тилиниб, хол кўйлиши мисолида тасвирланмоқда. Фильмларда табиий хол хусн кўриш, гўзаллик белгиси сифатида таъриф у тасвирланса, вақтинчалик кўри бўлган ясама хол образи муҳаббатни ўзини деб билиб, уни пойма қилганлар ҳаёти, ўй-кечинмаларининг рамаий образи бўлиб келади. Барчин юзига тушайтган нотабиий хол ҳам халқ кўшикларида келувчи ясама холга уйғун улуғий мазмунга ага. Халқ достонларида оқ ранг нисбат бўлиб келувчи тушунчалардан яна бири оқ бадан биризмаси ҳисобланади.

"Алпомиш" достонига эмнедан оқод бўлиб, юртига қайтиб келаятган Алпомиш йўлида учраган қарвонлардан "Бу қарвон кимнинг қарвони?" деб сўраганида қарвонлар қайтарган жавобда шундай ўрин бор:

Юрган йўлниг адир эмас, жўнағар,
Найза текса оқ баданан қон оқар,
Биров ўнга, биров сўлга юради,
Савол сўраб бизда нима ишинг бор? [1]

Қарвонларнинг Алпомишга айтган бу белгисиз жавобда келган "Найза текса оқ баданан қон оқар" барқарор шеърин мисра рамаий мазмунга ага. Мисранинг рамаий маъносига оқ баданан оқувчи қон биризмаси таяни вазифа бажаради. Қарвонлар типидан Алпомишга нисбатан таъдид, дўш, пўписа қилинаётганлиги айни мисрага жо бўлган.

Рангги ифодаловчи сўзлар шитироида келувчи барқарор шеърин мисралар қаторида кўк ранг асосий ўрин тутувчи: "Устима қибганим қимҳоб кўк эди", "Устима қибганим менанг яшил кўк", "Устима қибганим яшил кўк эди" [1] мазмунларни, сариқ ранг иштирокидаги: "Тул таршим сарғайиб сенга қарайман", қора ранг муҳим ўрин тутган: "Ханжар челиб қора бағрим тилдираб" ("Ханжар солиб қора бағрим тилдираб", "Ханжар солар, қора бағрим тилдираб"), "Бошига мен қора қумлар салабим" [3] каби мисолларни келтириш мумкин. Келтирилган мисолларда яшил кўк, сарғайиб, қора бағир, қора қун бирикмалари матн воқелиги ва барқарор мисрадаги бошқа сўзлар билан биргаликда рамаий мазмун олади. Бу ўринда ушбу бирикмалардаги ҳар бир рангнинг анъанавий рамаий маънолари мазмунни оёдиқлаштиришда, ассоциация уйғонишда таяни вазифасини ўтайди.

Кўринаётгани, достонларда турли предметлар образи оқ қора, яшил, яшил, кўк, малла ранглар билан уйғунлашиб, рамаий маъно ифодалайди. Улар воқитида қаҳрамонлар қалбига тутилган ҳис-туйғулар ҳамда асардаги муҳим вақтиний ҳолатлар оқиб берилади.

Ранглар борлиғи ўзида рамаийлаштириб, достонлар таркибига рамаий мазмун ҳосил қилади. Улар а) маъно ифодалаш; б) ахборот бериш; нимадандир кишини огоҳ қилиш; в) алоқа боғлаш (коммуникатив); г) гўзаллиқни ҳис этишга қорлаш (эстетик); д) бадий тасвирлаш (поэтик) каби вазифаларни бажаради [5]. Шундан кўринадики, рангларнинг маъно ва мазмун доираси вақт ўтган сайин кенгайиб борган. Ана шу кенгайиш йўлида рангги маълум бир объект билан боғлаш натиқасида шартли кўчининг кенгайиб борганлиги сезилади. Ҳатто шартли кўчимда объект номидан (ўхшатилаётган нарсанинг номидан) тўлиқ воз кечилиб, унинг сифатлосчиликка сакланган ҳолатлар ҳам кузатилади. Шунинг учун ранглар халқ кўшикларида кўп ҳолларда эпитет бўлиб келиб, поэтик маънони оширишга ҳизмат қилади. Тасвирда турли метафорик кўчимлар ҳосил қилади.

Хулоса қилиб айтганда халқ оғзаки ижодининг эпик жанрлари намуналарини рангларга тасаввур этиб бўлмади. Эпик қаҳрамонлар, макон ва жой номлари сифатида келувчи ранглар асар сюжетига, сюжет таркиб тоғган мотивларда, умуман асар воқелиги таркибига фаол иштироки билан ажралиб туради.

АДАБИЁТЛАР

1. Алпомиш йўлбек халқ қаҳрамонлиг достони / Айтувчи: Фовил йўлдош ўғли, ёзиб олувчи: Махмуд Зарифов. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 302 б.
2. Булбул тароналари II том. – Тошкент: Фан, – Б. 301
3. Қундуз билан Юлдуз // Булбул тароналари, III том. – Тошкент: Фан, – Б. 238-239.

4. Малика айер *Илолтувчи* Фовил Йўлдош ўғли *вакил олувчи* Мухаммадиси Эрназар ўғли, *нашрга таварлоғчи* Ходид Зариф; *тўлдириб*, *капта* *нашрга таварлоғчи* Зубайда Хусамнова. – 119 б.

5. Раҳиева М. *Ўзбек фольклоринда ранг символикаси* // Монография. – Т.: Фан, 2016. – 191 б.

6. Саидов М. *Мазрифат фидойиси*. "Munozoz soz". – Тошкент: 2009. – 86 б.

УДК 494.3

«ДЕВОНУ ЛУГОТИТ ТУРК» АСАРИДАГИ ШЕЪРИЙ ПАРЧАЛАРДА СОЛЕЦИЗМ ХОДИСАСИ

ПРИМЕРЫ СОЛЕЦИЗМА В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ДЕВОНУ ЛУГОТИТ ТУРК»

THE USAGE OF SOLECISM OF PROSE IN "DEVONU LUGOTIT TURK" NOVEL

Бердиев Хусан Холназарович

СамДУ ҳузуридаги Малака ошириш институти доцентли вакифвасили бажарувчи, филология фанлари бўлими фалсафа доктори (PhD)

Таянч сўзлар: лингвистик поэтика, поэтика илми тарихи, "Девону луготит турк", адабий парчалар, филологик таҳлил.

Ключевые слова: лингвистическая поэзия, история поэтики, "Девону луготит турк", литературные фрагменты, филологический анализ.

Key words: linguistics poetics, the history of poetics as a science, "Devonu lugotit turk", literary extracts, philological analysis.

Ушбу мақолада солецизм ҳодисасининг баъийи нуқтада қўлланилишидаги ўзига хосликлар ва унинг тил тараккияти учун аҳамиятига боир масалалар ёритилган. Муаллиф фикр-мулоҳазалар баъкида туркий тилларнинг муҳим ёдгорлиги – "Девону луготит турк" материалларига муносабат этган.

В данной статье предпринята попытка внесения в филологический обиход термина «солецизм», представляющего собой «неправильное» употребление языковых средств и позволяющего диагностировать дальнейшее развитие языка в целом.

The article deals with the peculiarities of the usage of solecism in literary speech. It also discusses the problems which are important for the language development. The author referred to the materials of "Devonu lugotit turk" in the course of expressing his ideas.

Кириш. Солецизмнинг синтактик «хато» маъносини ифодалаши, юмронча сўз манлиги, фикр маъносига путур етказмайдиган нотўғри лисоний бирлике сифатдаги таърифи манбаларда кўрсатиб ўтилади [АГР, 411-412 б.].

Солецизм дastлаб синтактик «хато» маъносига ишлатилган бўлса-да, кейинчалик бу терминдан баъийи асарлардаги синтактик «хато»ни ифодалашда ҳам фойдаланилган. Ҳозирги пайтда, солецизм баъазар «хатолик»лар сифатида қаралади. Шунинг учун ҳам унга берилган таърифлар хилма-хил ва бир-бирини тўлдириш хусусиятига эга.

Материал таҳлили солецизм шеърятда унинг маъносига таъсир этмаган ҳолда турли қўриниш ёки шаклларда намоён бўлишини кўрсатмоқда. Бу шакллар шевага хос бўлиши ҳам, фонетик, морфологик, синтактик (товуш тузиши ёки орттирилши, аллиписи, сўз тартибининг ўзгарishi) хусусиятларга эга бўлиши шунюқлигини ҳам тасдиқлайди.

«Солецизм» термини билан ифодаланиши мушунини бўлган ҳолат шеърятнинг ҳамма даврларига хос бўлган намуналарда учрайди. Бу аса, бошқа стилистик фигуралар сингари солецизм ҳам қадимий ва ўз тараққийот йўлига эга бўлган ҳамда қўлланишдаги «қизилчилар»ни тўлдириш зарурияти тўғайли юзага келадиган поэтик ҳодиса манлигидан далолатдир. Бианинг «Девону луготит турк» асаридаги шеърлар юзасидан олиб борган кузатишларимиз ҳам шу фикрни тасдиқлайди.

Шундай қилиб, «Девону луготит турк» асари материаллари таҳлили жараёнида қуйидаги ҳолатлар кузатилиши маълум бўлади:

1. Фонетик сатҳда кузатиладиган ҳолатлар:

Эран Ёлдошга турди

